ारतीय प्रशासकीय सुधारणा एक चिकीत्सक अध्ययन

प्रा.डॉ.पी.व्ही . ुताळे
प्रपाठक व संशोधन मार्गदर्शक
लोकप्रशासन वि ाग,
एस.जी.बी.एस.महाविद्यालय, पुर्णा
ता.पुर्णा, जि.पर णी

प्रा. स्वप्निल हनुमंतराव पेंडलवार
संशोधक,
स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड

समग्र विकास घडवून आणणे प्रत्येक विकसनशील देशाचे स्वप्न आहे. ारत सुध्दा त्यापैकीचे एक देश आहे. ारताने स्वातंत्रीप्राप्तीनंतर विकासाची गती तीव्र करण्यासाठी अनेक मार्गाचा अवलंब केला. विकास प्रशासनाचा स्विकार देखील त्या अनेक मार्गापैकी एक मार्ग होता. ारताने विकास प्रशासनाची संकल्पना स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून स्विकारली होती. परंतू आजच्या सध्या स्थितीत बदलत्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमध्ये परिणामकारक प्र ावी कार्यपध्दती आणि यंत्रणा निर्माण करण्यासाठी निश्चित असे प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शासन कितीही चांगले असले, त्यांची धोरणे कितीही परिणामकारक असेल परंतु जर या धोरणांना पूर्ण करणारी यंत्रणा कार्यक्षम व अनुउत्तरदायी असेल तर त्यांचा काहीही उपयोग होत नाही. प्रशासकीय यंत्रणा कार्यक्षम बनवण्यासाठी काही ठराविक मापदंड तयार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. विकसीत देशांमध्ये प्रशासकीय कार्यक्षमता निर्माण करण्यासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या नवनवीन संकल्पना, सिध्दांत याचा स्विकार केला जावा. नौकरशाहीच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणला जावा. सूशासनाची संकल्पना कार्यान्वित केली जावी. ई—गव्हर्नन्स, नागरी सनद माहितीच्या अधिकाराद्वारे पारदर्शि प्रशासन याची अंमलबजावणी केली जावी. वरील सर्व बदल आजच्या काळाची गरज आहे. प्रशासकीय यंत्रणेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठीचे प्रयत्न ारतामध्ये स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून सुरु झाले होते. ते आज सुधद्ा चालू आहेत. पण त्यांची गती अत्यंत संथपणे आहे. आणि त्यामुळेच त्यांचे अपेक्षित परिणाम आजपर्यंत प्राप्त झाले नाही. प्रशासकीय सुधारणा घडवून आणण्याची प्रक्रिया विकसीत आणि विकसनशील अशा दोन्ही देशामध्ये अविरतपणे चालु आहे .परंतू ारतासारख्या परंपरावादी देशामध्ये याचे महत्व विशेष आहे. ारतीय प्रशासनामध्ये एकीकडे शिस्त नियम यांना सर्वोच्च प्राथमिकता दिली जाते तर दुसरीकडे मोठ्या प्रमाणात नियमांचे उल्लंघन आणि ्रष्टाचार होताना दिसून येतो. ारतामध्ये प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याची सुरुवात इंग्रजकाळातच झाली होती. त्यांनी च सर्वप्रथम सुधारणेसंद ात विविध आयोग व समित्या स्थापन केल्या होत्या. आयोगाच्या माध्यमातून ठराविक क्षेत्र आणि यंत्रणेसंद ात सखोल तपास करुन त्यावरील अहवाल सरकारला सादर केला जात असे, इंग्रज काळात अनेक

आयोग स्थापन केले गेले परंतू 1886 सालच्या एचिसन आयोग, 1912 चा इस्लिगंटन आयोग, 1923 चा ली आयोग व 1945 चा रिचर्ड टाटनहम समिती याचा उल्लेख प्रामुख्याने करता येईल. एचिसन आयोगाच्या शिफारसीवरुन ारतीयांना सरकारी यंत्रणेमध्ये नोकरीच्या अधिक संध्या प्राप्त व्हाव्यात या दृष्टीने एक योजना तयार करण्यात आली. कवेन्टेड व अनकवेंटेड सेवामधील ेद दूर करुन नागरी सेवा, प्रांतीय सेवा व अधिनस्त सेवा अशी तिहेरी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. इस्लिंगटन आयोगाच्या शिफारसीवरुन उच्च प्रशासकीय पदावर 25 आरक्षण ारतीयासाठी राखीव ठेवण्यात आले तर लोकसेवा आयोग ज्याचा मुख्य उद्देश वरिल लोकसेवा पध्दतीमध्ये संशोधन सुधारणा घडवून आणणे हा होता. या आयोगाची स्थापना ली आयोगाच्या शिफारसीवरुन झाली. रिचर्ड टाटनहम समितीने देखील प्रशासकीय सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने अनेक महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या परंतु त्यांची अंमलबजावणी मात्र होवून शकली नाही.

स्वांत्रत्र्यप्राप्तीनंतर ारताने स्वतच्या यंत्रणेमध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणला. ारत –पाक पाळणीमुळे बदलेली सामाजिक आर्थिक व राजकीय परिस्थिती व नविन वातावरणामध्ये सामान्य जनतेच्या इच्छा व आकांक्षापूर्तीसाठी प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये सुधारणा अपेक्षित होती. प्रामुख्याने तीन कारणामुळे प्रशासकीय सुधारणा महत्वाची वाटत होती.

1द्ध स्वातंत्र्यपूर्वीची प्रशासकीय यंत्रणा ही इंग्रजांनी तयार केलेली होती जी की स्वकेंद्रीत होती. जनकेंद्रीत नव्हती. सरकारी शासन यंत्रणेचा मुख्य उद्देश इंग्रजी साम्राज्याचे वर्चस्व कायम ठेवणे हा होता. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर परिस्थितीमध्ये बदल झाला परिणामी प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये देखील बदल अपेक्षित होता.

2द्ध स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर शासनाने पंचवार्षिक योजनांमार्फत ारताच्या सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेमध्ये क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणण्याचे ठरवले या योजनांवर केला जाणारा खर्च हा अफाट होता आणि त्यामुळे केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे अपेक्षित परिणाम प्राप्त व्हावेत त्यामुळे देखील प्रशासकीय यंत्रणेत सुधारणा अपेक्षित होती.

3द्ध स्वातंत्र्यप्राप्तीनंरत सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये वाढत असलेल्या ृष्टाचार व सनदी सेवकांमधील इंग्रजांची देण असलेली नोकरशाही प्रवृत्ती यांचा प्र ाव कमी करण्यासाठी देखील प्रशासकीय सुधारणेवर र दिला गेला.

ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये राज्यघटनेच्या माध्यमातून देखील काही मूल ूत परिवर्तन केले गेले परंतू सर्वात जास्त प्रयत्न झाले ते विविध समित्या व आयोग स्थापन करुन स्वातंत्र्यापासून ते आजपर्यंत विविध आयोगांमाफ ेत झालेल्या प्रशासकीय सुधारणांचा आढावा खालील चार कालखंडामार्फत स्पष्ट करता येईल.

1द्ध प्रथम कालखंड–

प्रशासकीय सुधारणेचा पहिला कालखंड सुरु होतो. 1947 पासून 1969 पर्यंत या प्रथम कालखंडामध्ये प्रशासकीय यंत्रणेसमोर सर्वात महत्वाचा व गं ीर प्रश्न होता. प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि बेजबाबदारपणा. इंग्रज काळात निर्माण झालेल्या अनुउत्तरदायी प्रशासकीय यंत्रणेच्या ऐवजी एक दक्षतापूर्ण व कार्यक्षम अशी प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण करण्याचे एक मोठे आव्हान येथील शासनासमोर होते. त्याशिवाय जनविकास व जनकल्याण अशक्य होते. फाळणीनंतर निर्माण झालेली कर्मचाऱ्यांच्या कमतरतेची समस्या व उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्यांचा प्र ावी उपयोग यासाठी 1947 साली **सचिवालयीन पुर्नगठन समिती** स्थापन केली गेली. या समितीने अनेक महत्वपूर्ण शिफारसी केल्या. प्रशासनामध्ये मितव्ययत्ता निर्माण कशी केली जावी यासाठी स्थापन करण्यात आलेली **कस्तुर ाई लालजी ाई** यांच्या अध्यक्षतेखाली **मितव्ययता समिती(1948)** सरकारी यंत्रणेची पूर्नरचना व अध्ययन करण्यासाठी स्थापन केलेली **अयंगर समिती (1949)** यांचाही उल्लेख प्रामुख्याने करता येईल. 1950 साली योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगामार्फत नियोजीत केलेल्या विकास योजनांना अनुरुप अशी प्रशासकीय यंत्रणा आहे की नाही याचे अध्ययन करण्यासाठी 1951 साली वरिष्ठ आय.ए.एस.अधिकारी ए.डी.गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली **गोरवाल समिती** स्थापन करण्यात आली.या समितीने नोकरशाही यंत्रणेत कोणताही बदल न करता त्यातील दोष दूर करण्यासाठी अनेक महत्वपूर्ण शिफारसी सुचवल्या. ज्यांची अंमलबजावणी देखील करण्यात आली. या कालखंडातील एक महत्वपूर्ण समिती म्हणून 1952 साली स्थापन झालेल्या पॉल एच ॲपल बी यांच्या समितीकडे पाहिले जाते. 15 जानेवारी 1953 साली या समितीने आपला अहवाल सरकारला सादर केला. त्यांनी यात असे नमूद केले की प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी आणि लोकप्रशासनाच्या संशोधनावर व अध्ययनावर अधिक र देण्यासाठी एक संस्था निर्माण करण्यात यावी आणि त्यांच्या या शिफारशीच्या आधारावर ारतीय लोकप्रशासन संस्थेची (**I.I.P.A.**) स्थापन केली गेली जी आज लोकप्रशासनातील एक महत्वपूर्ण संस्था म्हणून ओळखली जाते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवणारी बलवंतराय मेहता समिती(1957) ्रष्टाचारावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी स्थापन केलेली के.**संथानम समिती** (ज्यांच्या शिफारसीवरुन केंद्रीय सर्तकर्ता आयोगाची स्थापना करण्यात आली) यांचे ही योगदान या कालखंडामध्ये महत्वपूर्ण ठरले.

2द्ध द्वितीय कालखंड—

या कलाखंडाची सुरुवात होते ती मोरारजी देसाई यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्य प्रशासकीय सुधार आयोगाने प्रशासनाच्या प्रत्येक पैलुवर सखाले अध्ययन करुन या आयोगाने आपल्या शिफारसी सरकार समोर प्रस्तुत केल्या. प्रशासकीय संघटना त्यांची कार्ये व कार्यपध्दती, केंद्र राज्य संबंध, वित्तीय प्रशासन, कर्मचारी प्रशासन, आर्थिक प्रशासन आणि औद्योगिक प्रशासन, राज्य स्तरावरील प्रशासन, जिल्हा प्रशासन या सारख्या

अनेक क्षेत्रांचा या आयोगाने सखाले अभ्यास केला. ही जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी 20 अभ्यास गट व 200 पेक्षा अधिक विशेषज्ञांची नियुक्ती करण्यात आली. यात विविध राज्यातील विद्यापीठाचे उप–कुलपती , प्राध्यापक, रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर, सेलिसिटर जनरल सहित केंद्रीय मंत्री आणि मुख्यमंत्र्याचा समावेश होता. या आयोगाने आपला पहिला अहवाल 20 आक्टोंबर 1966 ला व शेवटचा अहवाल30 जून 1970 ला सादर केला. परंतु या अहवालामध्ये अशा काही शिफारशी होत्या ज्या देशाच्या अखंडतेला तडा आणणाऱ्या होत्या. ज्यांना त्या काळातील शासन व्यवस्थेने काढुन टाकले परंतु असे असले तरी त्या काळातील या आयोगाच्या शिफारशी आज सुध्दा तशाच लागु असलेल्या दिसून येतात. परंतु 1975 ते 1977 या काळात लागलेल्या आणिबाणीमुळे या आयोगाच्या शिफारशींचा म्हणावा तेवढा परिणाम प्रशासकीय व्यवस्थेवर पडला नाही आणि प्रशासकीय सुधारणेची प्रक्रिया मंदावली.

3द्ब तृतीय चरण–

या कालखंडाची सुरुवात 1977 पासून तर शेवट 1990 ला होतो. या कालखंडाच्या सुरुवातीचा काळ आणिबाणीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या आणि परिस्थितीचे मुल्यांकन करण्यात लोटला. या घटनेने प्रधानमंत्रीच्या अधिकारात घट आणली. (महत्व कमी झाले) प्रशासनाची ज बाबदारी व उत्तरदायित्व निर्धारित करण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने लोकपाल पदाची शिफारस केली होती. त्यास कायदेशीर रुप देण्याचा पहिला प्रयत्न याच कालखंडात झाला. याशिवाय पोलीस प्रशासनामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सेवानिवृत्त न्यायमूर्ती धर्मवीर यांच्या अध्यक्षतेखाली **राष्ट्रीय पोलीस आयोगाची स्थापना 1977** मध्ये करण्यात आली.लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी तयार केलेली अशोक मेहता समितीचा ही उल्लेख करता येईल. सक्षम समिती (1980–82) व झा आयोगाच्या (1981–1985) अहवालामध्ये सार्वजनिक उपक्रमाची उपयुक्तता आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी अनेक महत्वपूर्ण शिफारशी मांडल्या गेल्या. संगणीकरणाच्या माध्यमातून कर्मचारी प्रशासनामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याची सुरुवात याच कालखंडापासून झाली. परंतू आर्थिक टंचाईमुळे या कालखंडाच्या शेवटी देखील प्रशासकीय सुधारणेची प्रक्रिया मंदावली.

4द्ब चतुर्थ श्रेणी–

सर्वसाधारणपणे राजकीय व्यवस्था अस्थिर झाल्यामुळे त्याचा दुरगामी परिणाम प्रशासकीय सुधारणेवर होतो आणि अनेक महत्वपूर्ण तरतुदी आणि शिफारशी दुर्लक्षित होण्याची शक्यता असते आणि या कालखंडात असेच झाले. प्रशासकीय ›ष्टाचारावर अंकुश ठेवणारे लोकपाल विधेयक संसदेमध्ये 1971,1975,1985,1989 व 2001 मध्ये सतत मांडण्यात आले परंतु काही राजकीय नेत्यांच्या स्वार्थी राजकारणामुळे हे विधेयक आजपर्यंत पारित झालेले नाही. 1990 च्या कालखंडात ारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. देशाचा आर्थिक विकास झपाट्याने करण्यासाठी शासनाने अनेक नवीन

मार्गाचा स्विकार केला. जो या पूर्वी कधीच केला नव्हता. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा ारतीय अर्थव्यवस्थेशी मेळ घालण्यात आला. उदारीकरणाच्या माध्यमातून व्यापार क्षेत्रावर घातलेली अनावश्यक निर्बंध कमी करण्यात आले. परदेशी कंपन्यासाठी ारतीय बाजार पेठ खुली केली. शासकीय कार्य करण्यासाठी समांतर संस्था निर्माण झाल्या. ज्यामुळे प्रशासनावरील कार्याचा ार कमी झाला. तोट्यात चालत असलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांचे खाजगीकरण करण्यात आले. ज्यामुळे सरकारला होणारा आर्थिक तोटा कमी झाला. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या आधारे प्रशासनाची पुर्नस्थापना करण्यात आली. पहिल्यांदाच प्रशासकीय सुधारणेसाठी परकीय तंत्रज्ञानाचा आणि तत्वांचा उपयोग करण्यात आला. ारतीय प्रशासनाचा कणा समजल्या जाण्याऱ्या अखिल ारतीय सेवा आणि अधिकाऱ्यांच्या निवडीसाठी **पी.सी. होता** व **जी. के. चतुर्वेदी** यांच्या समिति स्थापन करण्यात आली. ज्यांनी रती प्रक्रिया परिस्थितीनुरुप बनविण्यासाठी अनेक महत्वपूर्ण शिफारसी केल्या. वाई के आलघ समितीने सिविल सेवांमध्य सरळ र्ती प्रक्रियेचा अवलंब केला जावा अशी शिफारस केली. याच कालखंडात **ट्राई** सारख्या प्रशासकीय न्यायधिकरणाची स्थापना झाली.याच कालखंडातील एक महत्वपूर्ण घटना म्हणजे 31 ऑगस्ट 2005 रोजी दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाची स्थापना. आयोग स्थापनामागील मुख्य उद्देश ारतामधील प्रशासकीय यंत्रणा विस्तृत व सदृढ करणे हा होता. या आयोगामुळे सरकारी स्तरावरील यंत्रणांना क्रियाशील , उत्तरदायी, कार्यक्षम बनवल्यात, मोठी मदत मिळाली. या आयोगामध्ये श्री जी. रामचंद्रन , डॉ. ए.पी. मुखर्जी, डॉ. एच.एम. कालशे, डॉ. जयप्रकाश नारायण इ. सदस्य होते.

वरील चारही कालखंड लोकप्रशासनात आजपर्यंत झालेल्या कालखंडाचा सखोल आढावा घेतात. ारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये विकासाला रपूर वाव आहे. एका बाजूने ारत जागतिक महासत्ता होणार आहे अशी विष्यवाणी केली जाते तर दुसरीकडे आज देखील ारताचा विकास दर 10 पेक्षा जास्त नाही. **आहे रे व नाही रे** या मधील दर कमी होण्याऐवजी अधिकच वाढतच आहे. विकास कार्याच्या नावावर कोट्यावधी पैसा संसदेमधून पारित को जातो पण विकास कार्य शून्यात जमा आहेत. एका बाजूने काही राज्यात मोनोरेल धावत आहेत तर दुसरीकडे काही राज्यातील ग्रामीण ागात आज सुध्दा वाहतुकीसाठी करण्यासाठी कोणतेच वाहन नाही. अ वस्त्र निवारा या सारख्या मूल ूत गरजासुध्दा काही ागात नागरिकांच्या पूर्ण होत नाहीत. ारतीय संसदेत गुन्हेगारी पार्श्व ूमी असणारे अनेक आमदार खासदार आहेत. अनेक मंत्र्यावर गं ीर गुन्हे दाखल आहेत. या पार्श्व ूमीवर प्रशासनाची ूमिका विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची व निर्णायक ठरते. नागरिकाला त्यांच्या हक्कांची जाणीव करुन देण्यापासून अंमलबजावणी करण्यापर्यंत प्रशासन उपयुक्त ठरत आहे. सन 1990 च्या दशकानंतर ई—गव्हर्नन्स ने प्रशासनास अधिकच सक्षम बनवले आहे. सरकारी पैश्यावर प्र ावी नियंत्रण ठेवणे आता अशक्य झाले आहे. परंतु प्रत्येकच प्रशासकीय स्तरावर संगणीकरण अशक्य आहे. जिल्हा प्रशासन

हायटेक होत आहे. सन 2005 पर्यंत जवळपास 60 प्रशासकीय वि ागाचे स्वतंत्र संकेतस्थळ उपलब्ध आहे. त्यावर माहिती अपडेट होत नाही हा ाग वेगळा. प्रशासकीय सुधारणा घडवून आणण्याचे एक प्र ावी माध्यम म्हणून ई–प्रशासनकाडे पाहिले जात आहे. पाश्चिमात्य देशातील अनेक संकल्पना ारतीय प्रशासनात सुधारणेच्या नावाखाली स्विकारल्या आहे.

उदा– नागरिकाची सनद जी नागरिकांना प्रशासकीय वि ागामार्फत मिळणाऱ्या सेवा सेवलतीची माहित देते.

प्रशासकीय सुधारणा ही अविरतपणे चालणारी प्रक्रिया आहे आणि ती प्रत्येक देशासाठी अपरिहार्य देखील आहे. विकसनशील देशासाठी विकास घडवून आणण्यासाठी आणि विकसीत देशासाठी विकास टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या प्रशासकीय यंत्रणेत आणि कार्यपध्दतीत काळानुरुप सुधारणा घडवून आणाव्या लागतात. प्रशासकीय व्यवस्थेचा प्रत्येक पैलू मग ते कर्मचारी प्रशासन असो. वित्तिय प्रशासन असो अथवा व्यवस्थापन याच्यावर अध्ययन आणि संशोधन झाले पाहिजे. सन 2009 साली स्थापन केलेल्या विरप्पी मोईली आयोगाने देखील हाच मुद्दा अधोरेखीत केला आहे. ारतामधील प्रशासकीय सुधारणांचा विचार केला असता त्या सुधारणा नाममात्र स्वरुपाच्या दिसून येतात एका बाजूने सर्व प्रशासकीय यंत्रणेचे संगणीकरण करण्यात येते. परंतु लाखो रुपये खर्च करुन आणण्यात आलेल्या संगणकांचा वापर होत नाही. जेव्हा सरकारच्या लक्षात आले की बहुतांश कर्मचाऱ्यांना संगणक हाताळण्याचे ज्ञान नाही तेंव्हा त्यांनी **MS-CIT** नावाचा संगणक प्रशिक्षण कोर्स सर्वांना बंधनकारक केला. ज्यामागील उद्देश कर्मचाऱ्यांना संगणक हाताळता यावे हा होता. परंतु अनेक प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांनी या कोर्सचे प्रमाणपत्र परिक्षा न देताच लाच देवून प्राप्त केले तर काही कर्मचारी परिक्षा तर पासे पण तरी देखील त्यांना संगणक हाताळता येत नाही ही वस्तुस्थिती संगणक प्रशिक्षण कार्यक्रमासंद ाची होय. अशा अनेक सुधारणा कार्यक्रमांचा शासकीय कर्मचाऱ्यांनी फ ज्जा उडविला आहे. सन 2005 साली संमत झालेला माहितीचा अधिकार हा प्रशासनातील ्रष्टाचारावर आळा घालण्यासाठी अत्यंत प्र ावी ठरु शकतो. प्रशासनात पादर्शीपणा आणण्यासाठी या अधिकाराचे विशेष महत्व आहे. नुकतेच पुढे आलेले आदर्श बिल्डींग घोटाळा प्रकरण हे त्यांचे ज्वलंत उदाहरण होय. परंतु या कायद्याची म्हणावी तेवढी जनजागृती झाली नाही किंबहुना राजकीय नेत्यांनी ती होवू दिली नाही. अनेक ठिकाणी या कायद्याच्या आधारे प्राप्त झालेल्या माहितीला जनतेपुढे न आणण्याऐवजी ब्लॅकमेल करुन स्वतहाचा आर्थिक स्वार्थ साधल्याचा घटना देखील पुढे आल्या आहेत. नागरी सनद नावाची संकल्पना ही पाश्यात्य देशातुन ारतात आणली व तिचा स्विकार घडवून आणण्यासाठी केला. नागरिकांना संबंधीत कार्यालय कोणत्या सेवा किती कालावधीत कोणत्या किंमतीत पुरवते, नागरिकाचे अधिकार कोणते आहेत , त्यांनी कोणत्या सेवाची मागणी करावी आणि या कार्यालयाची यंत्रणा कशी

आहे या संद ातील माहिती देणारा एक चार्ट म्हणजेच नागरी सनद होय. महाराष्ट्रासहित अनेक राज्यामधील महानगरपालिका व काही तुरळक प्रशासकीय कार्यालयामध्ये असे चार्ट दिसून येतात परंतू ग्रामीण ागातून झालेल्या अशिक्षित लोकांसाठी हा चार्ट निरुपयोगी आहे. पाश्यात्य देशांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ारतापेक्षा खुप पुढे आहे असे हे लक्षात घेता तेव्हा ही संकल्पना तेथेच उपयुक्त आहे ारतात नाही. लोकपाल, सी.बी.आय., सी.व्ही.सी यासारख्या यंत्रणाना मर्यादित अधिकार दिल्यामुळे त्यांनाही प्र ावीपणे कार्य करता येत नाही. थोडक्यात असेच म्हणता येईल की, ारतामध्ये होत असलेली प्रशासकीय सुधारणा ही नाममात्र स्वरुपाची दिसून येते. ज्यावर सखोल अध्ययन , संशोधन होण्याची गरज आज घडीला आहे.

संद ं स्त्रोत–

1द्ध प्रतियोगिता दर्पण, नोव्हेंबर, 2009

2द्ध योजना, जानेवारी 2008.

3द्ध आय.आय.पी.ए. जर्नल, 2010.